

Varto/Tepeköy Höyük Örnekleri Işığında Karaz Kültürü'ne Ait Makara Biçimli Andiron/Kaideler Üzerine Yeni Gözlemler

Yunus ÇİFTÇİ¹, Atiye Bahar MERGEN,² Sabahattin ERDOĞAN³

Öz: Karaz (Erken Transkafkasya Kültürü) Kültürü, geniş bir zamana ve coğrafyaya yayılan kadim kültürlerden biridir. Özellikle yayılım alanında yapılan bilimsel çalışmalar sonucu kültür ile özdeşleşmiş birçok olgu olmasının yanı sıra kendinden sonraki dönemleri de etkilediği görülmektedir. Bu çalışmada da kültür ile özdeşleşen ocak ve ocak altıkları (andiron/kaide) ele alınırken Orta Tunç Çağı kültür ve ya kültürlerine olan etkileri de değerlendirilmiştir. Bu doğrultuda kültürün yayılım alanında arkeolojik kazıları yapılmış yerleşimlerde ele geçen ocaklar (andiron/kaideler) ele alınmış ve Tepeköy Höyük verileriyle karşılaştırma yapılmıştır. Genel olarak bu araçların kullanım amaçlarına değinilmiştir. Ancak bu mal grubu içinde farklı ve kullanım alanı belirsiz olan makara tipli andiron/kaideler ayrıntılı ele alınmıştır. Aslında bu makara tipi çoğunlukla ocak ayağı ya da pişirme kabı ayağı olarak nitelendirilmiştir. Kısmen bu çıkarım doğru olmasına karşın Tepeköy Höyük'te bu mal grubunun farklı bir kullanımına dair in-situ halde bulgular ele geçmiştir. Bu bulgular üzerinden makara tipi andiron/kaidelerin asıl kullanımları ve kültürel devamlılık gibi Tepeköy Höyük'te ortaya çıkan veya değişen olgular ele alınmaktadır. Erken ve Orta Tunç Çağları arasında değişimlerin yanı sıra Erken Tunç Çağı içinde ortaya çıkan farklılıklar da ele alınmıştır.

Anahtar Sözcükler: Karaz, Erken Transkafkasya, Erken Tunç Çağı, Orta Tunç Çağı, Andiron, Kaide, Tepeköy Höyük

New Observations on the Reel Shaped Andiron/Pedestals of Karaz Culture in the Light of the Varto/Tepeköy Höyük Samples

Abstract: Karaz (Early Transcaucasian Culture) Culture is one of the ancient cultures that spread over a wide time and geography. As a result of scientific studies, especially in the field of dissemination, it is seen that there are many phenomena identified with culture, as well as influencing the subsequent periods. In this study, while the hearths and hearth bases (andiron/pedestal) identified with the culture are discussed, their effects on the Middle Bronze Age culture or cultures are also mentioned. In this regard, the andiron/pedestals found in the settlements where archaeological excavations were carried out in the area of the spread of the culture were discussed and compared with the data of Tepeköy Höyük. In general, the purposes of use of these tools are mentioned. However, within this ware group, roller type andirons/pedestals, which are different and have an unclear usage area, are discussed in detail. In fact, this type of reel is often described as a stove leg or cooking pot leg. Although this inference is partially correct, in-situ findings regarding a different use of this ware group were discovered in Tepeköy Höyük. Based on these findings, the phenomena that emerged or changed in Tepeköy Höyük, such as the actual use of reel-type andirons/pedestals and cultural continuity, are discussed. In addition to the changes between the Early and Middle Bronze Ages, the differences that emerged within the Early Bronze Age are also discussed.

Keywords: Karaz, Early Transcaucasia, Early Bronze Age, Middle Bronze Age, Andiron, Pedestal, Tepeköy Höyük

Geliş Tarihi: 27.02.2024   Kabul Tarihi: 25.04.2024   Makale Türü: Araştırma Makalesi

¹ Bitlis Eren Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Bitlis, Türkiye, cftc.yns@gmail.com, ORCID: 0000-0001-5547-7613

² Bitlis Eren Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Bitlis, Türkiye, bmergen@beu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3901-6096

³ Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü, Van, Türkiye, sabahattinerdogan@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1957-0279

Atf için/ To cite:

Çiftçi, Y., A. Bahar Mergen, S. Erdoğan, (2024). Varto/Tepeköy Höyük Örnekleri Işığında Karaz Kültürü'ne Ait Makara Biçimli Andiron/Kaideler Üzerine Yeni Gözlemler. *Eren Dergisi*, 3(4), 9-21.

Giriş

Karaz ya da Erken Transkafkasya Kültürü, Kafkasya Ülkelerini ve Doğu Anadolu Bölgesi'ni uzun zaman etkisi altına alan, Güneydoğu Anadolu, Mezopotamya ve Levant (Doğu Akdeniz) bölgelerine kadar yayılım göstermiş kadim bir kültürdür. Anadolu topraklarında Geç Kalkolitik – Erken Tunç Çağı'na, Kafkasya topraklarında Eneolitik döneme tarihlendirilen kültür yaklaşık olarak MÖ 3600-2000 yıllarını kapsamaktadır. Bu tarihleme kültürün yayılım alanı içinde, geniş coğrafyada farklılıklar göstermektedir. Ancak yine de yayılım alanında kültürün genel özellikleri kısmen aynıdır (bazı bölgesel farklılıklar dışında, Işıklı, 2011).

Karaz Kültürü, geniş bir zamana ve coğrafyaya yayılan, kendinden sonraki kültürleri de etkileyen önemli bir kültürdür. Kültürün yoğunlukta tespit edildiği Kafkasya Ülkeleri ve Doğu Anadolu Bölgesi'nin kuzeyi kültürün ana toprakları ya da ortaya çıkış noktası olarak genel kabul görmektedir. Ancak son dönem çalışmalarında Malatya-Elazığ Bölgesi'nde de Karaz Kültürü'nün oldukça yaygın izlerine rastlanılmıştır. Arslantepe (Frangipane 1994), Şemsiyetepe (Darga 2000), İmikuşağı (Sevin 1984), İmamoğlu (Uzunoğlu 1984), Değirmentepe/Malatya (Esin-Arsebük 1987), Köşkerbaba (Bilgi 2000) Pirot Höyük (Karaca 1985), Norşuntepe (Hauptmann 1970), Pulur/Sakyol (Koşay 1976), Korucutepe (van loon-Güterbeck 1972), Tülintepe (Esin ve Arsebük 1974), Tepecik Höyük (Esin, 2000), Han İbrahim Şah (Ertem 1982), Yeniköy Höyüğü (Koşay 1976), Pağnik (Harper 1970), Ağın-Kalaycık (Serdaroğlu 1971) ve Kalecik Höyük (Whallon-Wright 1970) Malatya-Elazığ Bölgesi'nde büyük ya da küçük çaplarda yapılan kazılar sonucu kültürün tespit edildiği yerleşimlerdir. Erzurum-Kars Bölgesi'nde, Karaz Höyük (Koşay-Turfan, 1959: 352) Güzelova (Koşay-Vary 1967), Pulur (Koşay-Vary 1964), Sos Höyük (Sagona 2000) ve Büyüktepe (Sagona 1992) gibi yerleşimler kültür ile ilgili çok önemli bilgiler veren yerleşimlerdir. Van Gölü Havzası ve çevresinde ise Dilkaya (Çilingiroğlu 1993), Karagündüz (Sevin ve Özıfırat 2000) ve Van Kalesi Höyük'te (Tarhan ve Sevin, 1993) kültüre ait tabaka ya da izler ele geçmiştir. Son dönemlerde Muş/Tepeköy Höyük (Erdoğan, 2023; Çiftçi 2023), Bingöl/Murat Höyük (Özdemir 2021) ve Van/İremir Höyük'te (Uslu vd., 2023) yapılan çalışmalarda yine kültüre ait önemli bilgiler elde edilmiştir.

Anadolu dışında (Kafkasya, Kuzey İran, Ermenistan, Nahçıvan) ise; Martkopi, Şengavit II, Şreş-Blur, Kültepe II, Elar Mezarları, Khizanaat-Gora, Kvatshelebi, Garni, Yanıktepe, Geoytepe, Telman Kurganları, Baba Derviş, Urnbnişi Mezarlık Alanı, , Mokhra-Blur, Kiketi, Didube, Mingçehevur, Amiranis Gora, Velikent, Sachkere Kurgan Alanı, Ortachala, Beştaşeni, Alikemek ve Kosi-Çoter gibi çok önemli yerleşimler bulunmaktadır (Işıklı 2011: 43-58). Kafkasya topraklarında bulunan yerleşimler ile birlikte Sos Höyük, Karaz Höyük ve Malatya-Elazığ Bölgesi'nde bulunan bazı yerleşimler kültürün erken dönemlerine ait önemli bilgiler sunmaktadır. Çoğu araştırmacı bu erken veriler doğrultusunda kültürün ortaya çıkış alanı olarak bu bölgeleri göstermektedir.

Kültürün tespit edildiği alanlarda genel olarak benzer/ortak özellikler bulunmaktadır ancak bazı yerel ya da bölgesel diyebileceğimiz farklılaşmalar da bulunmaktadır. Bunlar da çoğunlukla hammadde ve kültürün yerleştiği bölgede bulunan diğer kültürlerle etkileşiminden kaynaklı değişimlerdir. Çalışma konusu olan andiron/kaideler, kültüre ait yerleşimlerde kazılar sonucu farklı türlerde örnekler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan en bilineni antropomorfik, hayvan ya da bezemeli at nalı biçimli sabit ocaklardan oluşmaktadır. Bunun dışında boynuzlu, makara ve prizma biçimli örnekler de bulunmaktadır. At nalı "n" biçimli pişmiş toprak ocaklar (pişirme altıkları ya da ayaklıkları - kaideler) fazla olmamakla birlikte kültüre ait önemli yerleşimlerde ele geçmiştir (Smogorzewska 2004:153; Pkhakadze 2000:19, Takaoğlu 2000:13). Bunlar çoğunlukla ön kısımlarında stilize insan yüzü (antropomorfik), geometrik bezemeler, hayvan boynuzunu andıran biçimler ya da sade şekilde işlenmişlerdir. Sabit olan bu türler çoğunlukla "kutsal ocak" olarak nitelendirilmiştir. Arslantepe (Frangipane 1993: Fig.1), Norşuntepe (Hauptmann 1972: Lev.65), Han İbrahim Şah (Ertem 1982: Fig.11,2), Tepecik (Esin 1972:Lev.109), Pulur/Sakyol (Koşay 1976: Lev.11,4), Pulur/Erzurum (kırık halde, Koşay-Vary 1964: Lev.XXI-XXIV), Çiğdemtepe (Parlıtı-Akyüz 2023: 109-110, plate 1-7), Cinis Höyük (Takaoğlu 2000:Fig.3), Korucutepe (Van Loon 1973:Pl.6-b), Tepeköy Höyük'te at nalı biçimli örnekler ele geçmiştir (Erdoğan, 2023; Çiftçi, 2023). Boynuzlu andiron örneklerinde ise boynuz sayısına göre farklılıklar bulunmaktadır. Çoğunlukta üç boynuzlu andironlar varken iki boynuzlu örnekler de ele geçmiştir. Bu tip andironlar kültüre ait çoğu yerleşimde kırık ya da sağlam şekilde ele geçerken bazı yerleşimlerde

(Karagündüz gibi, Kozbe 2004: 36-37) izlerine rastlanmamıştır. Boynuzlu andironlar hem taşınabilir hem de mekân içi sabit olarak bulunmuşlardır (Işıklı, 2010). Mekân içi örnekleri üç ya da dört yapraklı yoncaı andırır şekildedir. Bu andiron-ocak tipi mekân içine açılan bir çukur içine sonradan yerleştirilmiş gibi bir görünüme sahiptir. Taşınabilir boynuzlu andironlar ise zemine düz şekilde oturması için kaideleri düzleştirilmiştir ve boynuzlar birbirine uzatılarak, yukarıya doğru eğimli yükselmektedir. Prizma tipi andiron/kaideler fazla olmamakla birlikte pişirme işlemlerinde kullanılan, delikli ya da deliksiz, fazla bir işçilik ürünü olmayan kaba görümlü tipi oluşturmaktadır. Prizma biçimli en iyi örnekler Pulur/Sakyol (Koşay 1976: Lev.32) ve Pulur/Erzurum (Koşay-Vary 1976:Lev.26) yerleşimlerinden bilinmektedir. Makara tipi andiron/kaideler prizma biçimli örneklerle göre daha yaygın ele geçmektedir. Ortalama ebatları 25-10 cm arasında değişen bu tip genel görünümü sebebiyle makaraya benzetilmektedir. Kültürün yayılım alanı içinde yaygın ele geçen makara tipi andiron/kaideler çoğunlukla ocaklarla, ateş ve pişirme ile ilişkilendirilmiştir (Smogorzewska, 2004).

Çalışmada ele alınan makara tipi andiron/kaideler çoğunlukla, kültürün yayılım alanı içinde oldukça fazla ve çeşitli ele geçen, pişirme kaplarının üstüne bırakıldığı ya da ritüel amaçlı oluşturulan pişmiş toprak ocak, ocak altlığı, ocak ayaklığı, seyyar ocak, küllük ya da objelerle ilişkilendirilmiştir (Kuşnareva-Çubinişvili 1970; Takaoğlu 2000). Ancak bu grup içinde ele alınan makara tipli andiron/kaidelerin kullanımında kesinlik yoktur. Çoğu çalışmada bu buluntular ocak ve ateş haznelerinin yakınında bulunduğundan dolayı ocakların parçası ya da direk ocak olarak kullanıldıklarını düşündürmüştür. Bu çalışmada makara tipi andiron ya da kaideler üzerinde durulmuş, bu objelerin kullanım amaçları, dönemsel değişimleri ve buluntu yoğunluğu Tepeköy Höyük örnekleri üzerinden değerlendirilmiştir. Bu bağlamda Tepeköy Höyük ve Erken-Orta Tunç Çağları irdelenerek iki dönem arasında bu makara tipi buluntu grubunun özellikleri ele alınarak diğer yerleşimlerle karşılaştırma yapılmıştır.

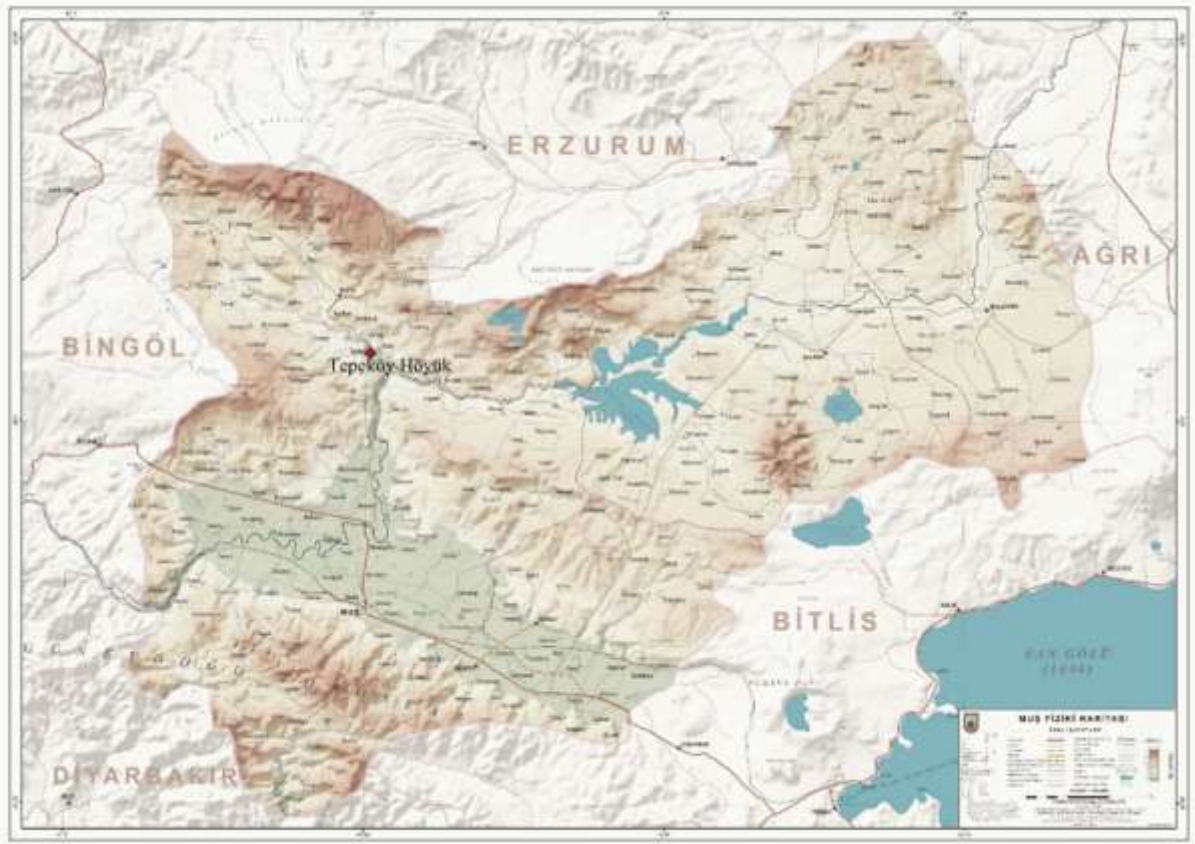
Tepeköy Höyük: Erken - Orta Tunç Çağı Tabakaları ve Makara Tipi Andiron/Kaide Buluntuları

Tepeköy Höyük, Muş ilinin Varto ilçesi sınırlarında, Muş Ovası'nın kuzey kesiminde, ismini almış olduğu Tepeköy Köyü içinde yer almaktadır (Erdoğan vd, 2021; Erdoğan, 2023; Res. 1). Höyük, Murat Nehri ve mevsimlik su yatakları ile çevrili olup, nehir havzası içinde yer almaktadır. Bulduğu konumda, ovanın tarıma elverişli sulak arazilerine hâkimdir (Baytar, 2023: 3). Höyük, bahsi geçen bölgede inşa edilen Alparslan II Barajı (HES Projesi) kapsamında, 2014, 2017 ve 2018 yıllarında Ahlat Müzesi tarafından kurtarma kazıları yapılarak arkeoloji bilimine tanıtılmıştır. Son dönem kazılarında höyüğün tabakalanmasına yönelik çalışmalar yapılarak hem höyüğün hem de bulunduğu bölgenin erken dönemlerine dair kesin kanıtlar sunmuştur. Bu bağlamda Tepeköy Höyük kazıları sonucunda beş tabaka ve tabakalara ait evreler belirlenmiştir (Erdoğan, 2023).

- V. Tabaka: Erken Tunç Çağı
  - Erken Yapı katı MÖ 2856 – 2811 (MÖ 2900-2600)
  - Orta Yapı Katı MÖ 2465 – 2276 (MÖ 2600-2400)
  - Geç Yapı Katı MÖ 2220 – 2211 (MÖ 2400-1900)
- Geçiş Evresi (ETÇ-OTÇ) (MÖ 2300-1900)
- IV. Tabaka: Orta Tunç Çağı,
  - Erken Yapı Katı MÖ 1955 – 1876 (MÖ 2000-1650)
  - Orta Yapı Katı MÖ 1437 – 1381 (MÖ 1650-1400)
  - Geç Yapı Katı MÖ 1342 – 1307 (MÖ 1400-1200)
- III. Tabaka: Erken Demir Çağı, MÖ 1221 – 1016 (MÖ 1200 – 1000)
- II. Tabaka: Orta Demir (Urartu) Çağı,
  - Erken Yapı Katı (MÖ 900-600)

- Geç Yapı Katı (MÖ 600-400)
- I. Tabaka: Orta Çağ
- Bizans İmparatorluk Dönemi MS 10-11 yüzyıl
- Selçuklu Dönemi
- Osmanlı Dönemi

Bu çalışmada Tepeköy Höyük'ünün Erken ve Orta Tunç Çağı tabakalarında ele geçen makara tipli andiron/kaideleri ele alındığından sadece bu tabaka ve tabakalara ait genel verilere yer verilmiştir. Andiron/kaidelerin mimari konteks ve bağlantılı buluntu gruplarına da yer verilerek, Tepeköy Höyük verileri ışığında bu andiron/kaide tipi üzerine farklı görüş ve öneriler oluşturulmuştur.

Resim 1: Tepeköy Höyük Konumu (Harita.gov.tr'den Alınmış ve Düzenleme Yapılmıştır)

Erken Tunç Çağı (Karaz Kültürü Tabakası)

Tepeköy Höyük kurtarma kazıları boyunca Erken Tunç Çağı'na ait kalıntılar, 2018 yılında yapılan ve doğruca höyük stratigrafisini anlamak için oluşturulan alanlarda ortaya çıkarılmıştır. Bu alanlar höyüğün kuzey kısmında J4-5 açmaları ve Sondaj 1 olarak anılan kısımlardan oluşmaktadır (Erdoğan, 2023; Çiftçi, 2023). Yapılan çalışmalar sonucunda yukarıda verilen tabakalanma oluşturulmuş ve C14 tarihleme yöntemiyle de kesinlik kazanmıştır. Bu doğrultuda, höyüğün kuzey alanında (J4-5) kazılar sonucunda Erken Tunç Çağı'nın Orta ve Geç yapı katlarını sunan mimari ve buluntu grupları ele geçerken, Sondaj 1 alanında tüm yapı katları ortaya çıkarılmıştır.

Tepeköy Höyük'te Erken Tunç Çağı'nın her yapı katı ve evresinde yukarıda ele alınan andiron tiplerinin

hepsi ele geçerken bunlar aynı dönemlerde kullanılmamış, farklı evrelere ait örneklerden oluşmaktadır. Andiron tiplerini, mimari değişim ve evrelere göre ele aldığımızda, belirgin bir paralelliğin olduğu görülmektedir. Erken Tunç Çağı'nın en Erken evresi Sondaj 1 içinde, en alt seviyede ortaya çıkarılmıştır (Çiftçi, 2023). Birbirine bitişik, irili ufaklı, düzeltilmemiş bazalt taşlardan örülmüş, yuvarlak yapılardan oluşmaktadır. Bu evrede yuvarlak yapılarda, kerpiç kullanıma ait izler yoktur, yapılar yaklaşık 4-5 m çapında, dış duvarlar yükseldikçe içe doğru eğimli bir şekilde inşa edilmiştir. Yapıların çatı-üst kısmıyla ilgili veri yoktur ancak ahşap, dal, çalı gibi organik malzemelerle kapatıldığı düşünülmektedir. Bu evre de basit, sabit ocaklara ait izlere ek olarak üç boynuzlu andironlar (kırık, atıl durumda) ele geçmiştir. Bu evrede at nalı ve makara tipli andiron örnekleri ele geçmemiştir. Erken Tunç Çağı'nın Orta evresinde ise hem Sondaj 1 hem de J4 açmasında izleri ortaya çıkarılmıştır (Çiftçi, 2023). Bu evrede mimari dikdörtgen forma dönüşmeye başlamış ve taş temel üzeri kerpiç yükseltme gibi değişimler görülmektedir. Bu evrede çapı 1.00 m'ye ulaşan leğen formu, tablalı, yuvarlak, sabit ocaklar ortaya çıkmaya başlamıştır. Bunun yanı sıra üç boynuzlu andironlara ek olarak yonca tipi ve makara tipi andiron örnekleri de (kırık-atıl durumda) ele geçmiştir. Bahsi geçen yuvarlak sabit ocağın hemen batı bitişiğinde, üç boynuzlu andiron ve üzerine bırakılan Karaz Kültürü özellikleri gösteren bir pişirme kabı *in-situ* olarak ele geçmiştir (Res. 2).

Resim 2: Tepeköy Höyük Erken Tunç Çağı, Orta Evresinde Ele Geçen A) Sabit Yuvarlak Ocak, B) Üç Boynuzlu, Yonca Biçimli Andiron, C) Üç Boynuzlu Andiron (Arşiv)

Resim 3: Erken Tunç Çağı, Orta Evrede Ele Geçen Makara Tipi Andiron Örnekleri (Arşiv)

Erken Tunç Çağı'nın Erken evresinde bulunmayan makara tipi andironlar Orta evrede küçük bir alanda birkaç örnekle ele geçmiştir. Makara kısımları (yuvarlak uçlar) 7-8 cm arasında iken, yuvarlak gövde 3-5 cm arasında değişmektedir (Res. 3). Ayrıca bu Orta evrede makara tipi andiron/kaidelerle birlikte Karaz Kültürü özellikleri gösteren çanak-çömleklerden farklı olarak oldukça kaba, özensiz mal grupları da ele geçmeye başlamıştır. Bu ayrıntının verilmesinin sebebi ise Erken Tunç Çağı'nın Geç evresinde ve Orta Tunç Çağı'nda ortaya çıkan değişimlerin daha iyi anlaşılmasını sağlamaktır. Erken Tunç Çağı, Orta evrede ele geçen makara tipli andiron/kaidelerin ocak ya da ateş ile ilişkisi bu evrede belli değildir. Çoğunlukla mekân içi ve atıl durumda (kırık) ele geçen bu örneklerde aynı zamanda is ya da ısı görmüş bir durum da söz konusu değildir. Makara tipi andiron/kaideler oldukça özensiz, el yapımı ve krem rengine yakın hamurlu bir tonda yapılmıştır. Karaz Kültürü özelliklerini yansıtmayan bu ürün kültürün günlük kullanım için üretmiş olduğu araçlarından biri ya da bahsi geçen kaba, özensiz yeni mal grubuna ait bir örnek olarak atfedilebilir gibi görünmektedir. Erken Tunç Çağı'nın Geç evresinde bu durum daha netlik kazanmaktadır ancak yine de kesin değildir. Geç

evrede ortaya çıkarılan mimari ve depo yapılarından alınan analiz örnekleri sonucunda bu evre MÖ 2400/2300-2000-1900 yılları arasına denk gelmektedir. Aynı zamanda bu evre içinde Geçiş (Erken-Orta Tunç Çağı Geçiş evresi) evresi de yer almaktadır. Mimari, Orta evrede kullanılan dikdörtgen planlı yapıların kullanılmaya devam edildiğini göstermektedir. Ancak farklı olarak bu yapıların çok fazla yenileme evresi geçirdiğini ayrıca büyük ebatlı mekânların içerden bölünerek ya da ek yapıların kullanıldığını göstermektedir. Eski yapıların girişlerinin iptal edildiği ve daha farklı bir giriş inşa edildiği saptanmıştır. Geç evrede yapıya ait odaların bölündüğü ve girişlerin bu odalara açılan dar açıklıklardan sağlandığı görülmektedir. Yani Orta evrede çok odalı yapıların Geç evrede sadece odalarının tercih edildiği, ana girişlerin iptal edildiği görülmektedir. Geç evrede erken dönemlerde kullanılan boynuzlu andironların sadece atıl durumda ya da ana mekân girişlerini kapatmak için kullanıldığı görülmektedir. Bu evrede birkaç atıl durumda kırık boynuzlu andiron örneği ele geçerken, makara tipli andiron/kaide örneklerinde artış görülmektedir. Ancak Orta evre andiron/kaidelerinden farklı olarak daha kısa ve kalın yapıldıkları görülmektedir. Yükseklik 10-13 cm, yuvarlak uçlar 10-13 cm, gövde kalınlığı 8-10 cm gibi ebatlara ulaşmıştır. Ele geçen 3 sağlam ve birkaç kırık makara tipi andiron/kaide üzerinde is ya da ateşe maruz kaldığına dair bir iz bulunmamaktadır (Res. 4). Geç evrenin diğer bir önemli andiron buluntusu at nalı biçimli ocağın ele geçmesidir (Res. 5). Orta Tunç Çağı mimarisi tarafından tahrip edilen at nalı ocağı ve ocağa ait mekân genel mimariden bağımsız bir şekilde, ayrı bir alanda inşa edilmiştir. Orta evre mimarisi üzerinde yükseltilen bu at nalı ocak ve mekânın aslında kutsal bir kullanıma işaret ettiğinin en iyi göstergesidir. Keza bu ocak ve çevresinde çok miktarda figürin ve hayvan kemikleri ele geçmiştir. Ocağın sağlam kalan tek ön yüzünde ikisi üstte, biri altta olmak üzere üç adet delik bulunmaktadır. Bir bakıma stilize insan yüzünün işlendiği düşünülmektedir. Ocağın etrafında kırık biçimde makara tipi andiron/kaide örnekleri ele geçmiştir. Bu ve diğer değişimlerin yanı sıra Geç evrenin en önemli bulgusu Geçiş evresi (MÖ 2300-1900) olarak da ele alınan zaman aralığını işaret eden tabakada Karaz Kültürü'ne ait herhangi bir çanak-çömlek bulgusunun olmamasıdır. Bunun yerine Orta evrede bahsi edilen kaba, özensiz mal gruplarının steril olarak ele geçtiği görülmektedir. Bahsi geçen at nalı ocak ve çevresinde bulunan depolama birimleri bu evreye tarihlenmekle birlikte ele geçen bazı bulguların (figürin, boynuzlu andironlar ve bazı mimari özellikler) Karaz Kültürü özellikleri göstermeye devam etmektedir (Çiftçi, 2023).

Erken Tunç Çağı'nda tespit edilen üç evrenin (Erken, Orta ve Geç) birbirinden farklı kültürel etkiler yaşadığı Tepeköy Höyük'te açıkça görülmektedir. Erken ve Orta evrelerde baskın olan Karaz Kültürü malzemelerinin Geç evrede azalması ve son bulması kültürel bir değişimi gösterirken, kullanılan malzemelerin de buna bağlı değiştiği anlaşılmaktadır. Bu değişimlere en iyi örnekler konumuzu ilgilendiren andironlar ve makara tipi andiron/kaideler gösterilebilir.

Resim 4: Erken Tunç Çağı, Geç evrede Ele Geçen Makara Tipi Andiron Örnekleri (Arşiv)

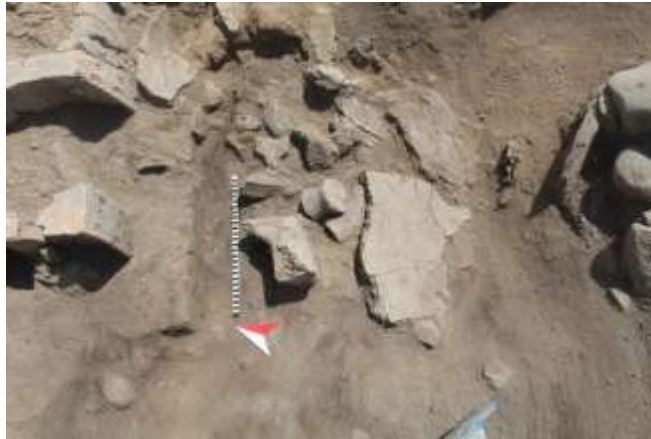

Resim 5: Erken Tunç Çağı, Geç evrede Ele Geçen At Nalı Biçimli Ocak/Andiron Örneği (Arşiv)

Orta Tunç Çağı

Bu çalışma her ne kadar Karaz Kültürü'ne atfedilmiş makara tipli andironları içerse de Tepeköy Höyük'te Orta Tunç Çağı'nda da bu tip andiron/kaidelerin kullanıldığı *in-situ* haliyle ortaya çıkarılmıştır. Bundan dolayı çalışmada öne sürülen fikirleri desteklediği için Tepeköy Höyük Orta Tunç Çağı ve makara tipli andiron/kaideleri sunmak gerekmektedir.

Tepeköy Höyük Orta Tunç Çağı tabakası höyüğün genelinde çalışılan tüm alanlarda ortaya çıkarılmış, geniş bir yerleşim örgüsü ve kalın bir kültür (yaklaşık 3.00 m) toprağı bulunmaktadır. Doğu Anadolu Bölgesi, özellikle bölgenin doğusu ve kuzeyi için bu dönem kültür ya da kültürleri tamamen pastoral kültür olarak tanımlanırken Tepeköy Höyük'te aksi yönde bulgular bulunmaktadır. Ortaya çıkarılan mimari kalıntılar; dikdörtgen plana sahip, çok odalı, kutsal oda ve depolama birimleri ile uzun süreli bir yerleşik hayat biçimini göstermektedir. Kabaca 3 evreye ayrılan dönem, iç içe geçmiş yapıları nedeniyle (sürekli yenileme ve eski yapının üzerine yeni yapı inşası nedeniyle evre ayrımları zordur) höyüğü sürekli kullanılan veya yılın uzun zamanı tercih edilen bir alan olarak göstermektedir.

Resim 6: Orta Tunç Çağı Tabakası, Kutsal Oda, At Nalı Ocak ve Hemen Önünde Bulunan Makara Tipi Kaidelerle Hayvan Başları

Resim 7: Orta Tunç Çağı Tabakası, At Nalı Ocak, Makara Tipi Kaideler ve Hayvan Başları

Höyüğün Orta Tunç Çağı özelliklere fazla değinmeden makara tipi andironları ve bağlantılı olguları ele aldığımızda ise Erken Tunç Çağı'ndan Orta Tunç Çağı sonuna kadar süregelen bir geleneğin varlığı daha iyi anlaşılmaktadır. Bu doğrultuda, Tepeköy Höyük'te yapılan kazı çalışmaları sonucunda, höyüğün kuzey alanında Demir Çağı tabakası tarafından kısmen tahrip edilen, Orta Tunç Çağı'nın tüm evrelerini barındıran büyük bir yapı kompleksi ortaya çıkarılmıştır. Yapı içerden bölmeler (büyük küçük odalar) ve dışardan sürekli eklemelerle zamanla devasa bir boyuta ulaşmış gibi görünmektedir. Ancak Demir Çağı'nda inşa edilen yapılar nedeniyle çoğunluğu tahrip haldedir. Korunan boyutları 10.00x13.00 m'dir. Yapının içinde depolama birimleri, büyük fırın, ışıklar ve konumuz bakımından en önemli kısmı ise "kutsal oda" olarak adlandırılan kısımdır. "kutsal oda"nın içinde ele geçen buluntu grubundan dolayı dini bir işlevde kullanıldığı düşünülmektedir ancak bu bir tapınak ya da mabet olarak düşünülmemelidir. Daha çok birtakım ritüelleri içeren, at nalı biçimli ocağı, figürinleri, küçük ölçekli pişmiş toprak hayvan heykelleri ve bunlarla ilişkili andiron/kaideleri içermektedir (Res. 6-7). Odada ortaya çıkarılan at nalı "n" biçimli ocak, çoğu Karaz Kültürü yerleşiminde ortaya çıkarılan bu kültüre atfedilen ocaklara oldukça benzemektedir (Smogorzewska 2004:153; Pkhakadze 2000:19, Takaoğlu 2000:13). Tepeköy Höyük, Erken Tunç Çağı sonunda da benzer bir örnek ele geçerken yine höyüğün batı kısmında Orta Tunç Çağı (Erken evre) tabakasında oldukça tahrip halde başka bir at nalı biçimli ocak ortaya çıkarılmıştır (Erdoğan vd., 2021). Bu durum ise Karaz Kültürü'nün kendinden sonraki kültürleri etkilediği ve geleneklerinin devam ettiğini göstermesi açısından oldukça önem arz etmektedir. Bahsi geçen "kutsal oda" içinde ele geçen ocaktan ve çevresinden alınan analizler yaklaşık MÖ 1650 yıllarını vermektedir (Depolama yapılarından alınan örneklerde aynı sonucu vermiştir). Makara tipli andiron ya da kaideler bu oda içinde, at nalı biçimli ocağın önünde *in-situ* halde ele geçmiştir. Ancak çoğunlukla pişirme kabı altlığı, ateş ya da ocağın tam parçası (ateş içinde kalan ya da ateşe maruz kalan kısım) olarak nitelendirilen bu malzemenin farklı bir şekilde kullanıldığı görülmektedir. Ocağın ön tablası/küllüğü önünde yaklaşık 30-40 cm aralıkla birbirine paralel bırakılan iki adet delikli makara tipi andiron/kaide ve bu andiron/kaide üzerine bırakılan iki adet pişmiş toprak hayvan başı (kurt? ya da boğa?) ele geçmiştir (Res. 8). Bu durumda bahsi geçen makara tipi andiron/kaidelerin Orta Tunç Çağı'nda pişirme ya da ateşe maruz kalan araç olarak değil, kutsal ocak önünde figürin ya da küçük heykel gibi nesnelerin altına kullanılan "kaideler" olduğu anlaşılmaktadır (Erdoğan vd., 2021). Bu alanda yapılan çalışmalarda iki adet benzer makara tipli kaide ele geçmiştir. Bu da yenilemelerin kaide ve üstüne bırakılan figürleri de kapsadığını göstermektedir. Ele geçen makara tipli kaidelerin yükseklikleri Erken Tunç Çağı, Geç evresinde ele geçen makara tipi kaidelerle aynı

şekildedir. En boy oranları nerdeyse aynı olan bu bulguların tek farklı özelliği Orta Tunç Çağı örneklerinde ortada delik bulunmasıdır. Bu da Orta Tunç Çağı örneklerinin yan yana istiflendiklerini ve birbirlerine bir araç vasıtasıyla bağlandıklarını akla getirmektedir. Olasılıkla kutsal ocağın çevresi bu tip kaidelerle sınırlandırılmış ve kaideler birbirine bağlanarak kutsal bir alan oluşturulmuştur. Kaidelerin üzerine de hayvan başları bırakılarak kutsallık tamamlanmıştır.

Resim 8: Orta Tunç Çağı Tabakası, Makara Tipi Kaideler ve Hayvan Başları

Sonuç

Karaz Kültürü'nün Doğu Anadolu Bölgesi'ni mesken seçmesi ile birlikte bölge MÖ 4. binyıl itibariyle büyük değişimlere ve büyük-küçük kültürlerle ev sahipliği yapmaya başlamıştır. Buna koşul olarak Karaz Kültürü kendinden sonraki kültürlerle dolaylı ya da dolaysız etki etmiştir. Coğrafyayı ve iklimi kullanma, metalurji işlevleri, dini, kültürel, sembolik gelenekler ve yaşam biçimi gibi olgularda bu kültürün izleri kısmen görünmektedir (Işıklı, 2011). Bu çalışmada da Karaz Kültürü'nde oldukça yaygın kullanılan ocaklar, kültürel ocaklar, sembolizm gibi kavramları barındıran andiron/kaideler (Smogorzewska, 2004) ele alınmış ve bunların işlevleri ile kullanım amaçlarından kısaca bahsedilmiştir. Ancak bu grup içerisinde makara tipli andiron/kaidelerin işlevleri konusunda belirsizlik bulunmaktadır. Bahsi geçen bu tip andiron/kaideler çoğunlukla ocakların çevresinde ele geçtiğinden dolayı ocağın bir parçası ya da diğer bir tanımla direk ateşe maruz kalan, üzerine pişirme kabı gibi malzemelerin bırakıldığı ocak ayağı olarak görülmektedir (Smogorzewska, 2004). Keza bu tanımlama kısmen doğru olmasına karşın sadece bu amaçla kullanılmamıştır.

Kültürün izlerinin bulunduğu ve kazısı yapılmış yerleşimlerde makara tipi andiron/kaide örnekleri bol miktarda ele geçmiştir. Ancak bunlar üzerine özel bir çalışma yapılmamış ve genel olarak yukarıda da ele

alındığı gibi “ocak, ocak ayağı” olarak nitelendirilmiştir. Bahsi geçen bu yerleşimler; Karaz Höyük (Koşay-Turfan, 1959), Güzelova (Koşay-Vary, 1967), Pulur (Koşay-Vary, 1964), Sos Höyük (Sagona, 2000; Sagona vd., 1996), Büyüktepe (Sagona 1992; Sagona vd., 1992), Cinis Höyük (Takaoğlu, 2000), Arslantepe (Frangipane 1994), Norşuntepe (Hauptmann, 1970), Şemsiyetepe (Darga, 2000), İmikuşağı (Sevin, 1984), Han İbrahim Şah (Ertem, 1982), İmamoğlu (Uzunoğlu, 1988), Değirmenetepe/Malatya (Esin vd., 1987), Köşkerbaba (Bilgi, 2000) ve Piroit Höyük (Karaca, 1985), Pulur/Sakyol (Koşay, 1976), Korucutepe (van Loon-Güterbock 1972), Tülintepe (Esin-Arsebük, 1974), Tepecik Höyük (Esin, 1982), Han İbrahim Şah (Ertem, 1982), Yeniköy Höyüğü (Koşay, 1976), Pağnik (Harper, 1970), Ağın-Kalaycık (Serdaroğlu, 1971), Kalecik Höyük (Whallon-Wright, 1970), Körtepe (Hauptmann, 1976), Van Kalesi Höyüğü (Tarhan-Sevin, 1994), Dilkaya (Çilingiroğlu, 1993; Kozbe, 1990), Karagündüz (Sevin vd., 2000), Tilkitepe (Korfmann, 1982), Murat Höyük (Özdemir, 2021) ve Tepeköy Höyük (Erdoğan, 2023; Çiftçi, 2023) şeklinde sıralandırırlken bunların çoğu Karaz Kültürü’nün Orta ve Geç evrelerine tekabül etmektedir.

Tepeköy Höyük örneklerinde de bahsettiğimiz makara tipi andiron/kaideler Erken Tunç Çağı’nda ocak etraflarında, atıl ya da farklı yerlerde el geçerken *in-situ* durumda sadece Orta Tunç Çağı at nalı ocağın önünde, pişmiş toprak hayvan başlarıyla birlikte ele geçmiştir. Ayrıca Erken Tunç Çağı örneklerinin hiçbirinde bu tip andiron/kaidelerin ateşe maruz kaldıklarına dair iz yoktur. Ateş ya da yanık izi olmayan Erken Tunç Çağı makara tiplerinin tıpkı Orta Tunç Çağı örneklerinde olduğu gibi ocağın bir parçası olarak değil, ocağın çevresinde kullanıldıkları düşünülmektedir. İhtimalle üzerlerine Orta Tunç Çağı örneğinde olduğu gibi sembolik araçlar (figürin, heykelcik ya da benzer kullanımda olan malzemeler) bırakılmıştır. Yenileme evrelerinde bunların kırıldığı ya da kullanımdan düştüğü için *in-situ* yerlerinde ele geçmemiş, çoğunlukla atıl-kırık durumda bulunmuşlardır. Bu çıkarım daha çok Karaz Kültürü etkisinde kalan diğer kültürlerdeki değerlendirmeler olarak yorumlanabilir. Ancak Tepeköy Höyük için çok farklı bir çıkarımdan da bahsetmek mümkündür. Yukarıda da bahsedildiği üzere Erken Tunç Çağı’nın Erken evresinde Karaz Kültürü’ne ait özelliklerin tam ve streil bir şekilde ele geçtiği, Orta evrede ise Karaz malzemelerine nazaran daha az olan farklı, kaba, özensiz, açkısız çanak çömlek buluntuları ile bu çanak-çömlek malzemelerine benzer (kil, katkı, yapım bakımından) özellikler gösteren olgular ortaya çıkmıştır. Geç evrede Karaz malzemeleri yok denecek kadar azalırken kaba mal grubunun arttığı ve Geçiş evresi olarak nitelendirilen dönemde ise sadece bu kaba mal grubunun ele geçtiği görülmektedir. Buna koşut olarak makara tipi andiron/kaidelerde Erken Tunç Çağı’nın Orta evresinde höyükte ele geçmeye başlamış ve Orta Tunç Çağı sonlarına kadar farklı ebatlarda ele geçmiştir. Bu bağlamda bahsi geçen makara tipi örneklerin kaba mal grubuyla birlikte höyükte başladığı ve bu kaba mal grubu kültürün Orta Tunç Çağı kültürünü de etkilediği düşünülmektedir.

Sonuç olarak; yukarıda sayılan Karaz Kültürü yerleşimlerinde ele geçen makara biçimli andiron /kaideler ocak ve ya ateş alanı etrafında ele geçtiği için ocağın bir parçası olarak sayılmıştır ancak Tepeköy Höyük verileri ile karşılaştırılınca aslında bu andiron/kaidelerin bir kült ile ilişkili olduğu, at nalı ve ya kültüsel bir ocağın etrafına yerleştirildikleri anlaşılmaktadır. Özellikle Tepeköy örneklerinde (Erken ve Orta Tunç boyunca ele geçen tüm örneklerde) hiçbir ateş izinin olmaması buna en iyi kanıtlardan biridir. Diğer bir çıkarım ise bu malzemelerin Karaz Kültürü ürününün olmamasıdır. Tepeköy Höyük’te ikincil kültür olarak adlandırılan ve Erken Tunç Çağı ortasından başlayarak Orta Tunç Çağı sonuna kadar özelliklerini yansıtan bir kültürün ürününün oldukları düşünülmektedir. Keza ele geçen çanak-çömlek ve diğer buluntu gruplarıyla oldukça benzerlik gösteren (malzeme ve işçilik bakımından) makara tipi andiron/kaideler bu ikincil kültür ile ilişkili gibi görülmektedir.

Kaynakça

- Baytar, İrfan (2023). "Tepeköy'ün (Muş) Beşerî Coğrafya Özellikleri". İçinde: S. Erdoğan, Y. Çiftçi, M. Ercek (Eds.), *Tepeköy Höyük I: Erken Tunç Çağı*. Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara, 1-20.
- Bilgi, Önder (2000). "Köşkerbaba Kazıları", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)* (Ed. O. Belli), İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 133 – 139.
- Çiftçi, Yunus (2023). "Tepeköy Höyük Erken Tunç Çağı Mimarisi: Kronolojik Gelişim ve Değişimleri". İçinde: S. Erdoğan, Y. Çiftçi, M. Ercek (Eds.), *Tepeköy Höyük I: Erken Tunç Çağı*, (81-110). Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara, 81-110.
- Çilingiroğlu, Altan (1993) "Van-Dilkaya Höyüğü Kazıları Kapanış", *XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, Ankara, 469 - 491.
- Darga, Muhibe (2000). "Aşağı Fırat Havzası Şemsiyetepe Kazıları 1978 – 1989", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi* (Ed. O. Belli) İstanbul Üniversitesi Yayınları 4242, İstanbul, 140 - 146.
- Erdoğan, Sabahattin (2023). "Tepeköy Höyük Kurtarma Kazıları". İçinde: S. Erdoğan, Y. Çiftçi, M. Ercek (Eds.), *Tepeköy Höyük I: Erken Tunç Çağı*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara, 53-80.
- Erdoğan, Sabahattin, Mikail Ercek, Yunus Çiftçi, Hanifi Biber, Hakan Yılmaz, Gulan Ayaz, (2021). "Muş/Varto Tepeköy Höyüğü Tunç Çağları", *Anadolu Araştırmaları Dergisi (AnAr)*, 25, 61-86.
- Hayri Ertem, (1982) *Keban Projesi Han İbrahim Şah Kazısı 1970-1971*, Ankara, TTK, Basımevi.
- Esin, Ufuk (1972). "Tepecik Kazısı, 1970", *Keban Projesi 1970 Çalışmaları*, Ankara, ODTÜ yayınevi, s.139-158.
- Esin, Ufuk (1982). "Tepecik Excavations, 1974", *Keban Projesi 1974-1975 Çalışmaları*, Ankara, ODTÜ yayınevi, s.95-118.
- Esin, Ufuk, (2000) "Tülintepe Kurtarma Kazıları", *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932 1999)* (Ed. O. Belli) İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 87 – 90.
- Esin, Ufuk ve Güven Arsebük (1974). "Tülintepe Kazısı 1971", *Keban 1974*, Ankara, 137 - 143.
- Esin, Ufuk, Güven Arsebük, ve Mehmet Özdoğan (1987). "Değirmentepe Kazıları, 1978", *Aşağı Fırat 1987*, Ankara, 77- 87.
- Frangipane, Marcella (1993). "The Results of the 1991 Campaign At Arslantepe-Malatya", *XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, Ankara, s.213-230.
- Frangipane, Marcella (1994). "Excavations at Arslantepe-Malatya, 1992". *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 1/XV, Ankara, 211-228.
- Harper, R. P. (1970). "1968 Pağnik Öreni, Kaşpınar Kazısı", *1968 Yaz Çalışmaları*, ODTÜ Keban Projesi Yayınları, Seri:1, Yayın: I, 131-134.
- Hauptmann, Herald (1970). "Norşuntepe 1968 Kazıları Ön Raporu", *Keban 1970*, Ankara, 103 - 113.
- Hauptmann, Herald (1972) "Norşuntepe Kazısı, 1970", *Keban Projesi 1970 Çalışmaları*, Ankara, ODTÜ Yayınevi, s. 87-118.
- Işıklı, Mehmet (2010). "Erzurum'da Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan kazılardan Ele Geçen Özel Bir Buluntu Grubu: Boynuzlu Objeler", *XVI. Türk Tarih Kongresi, 20-24 Eylül 2010*, Ankara.
- Işıklı, Mehmet (2011). *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü: Çok Bileşenli Gelişkin Bir Kültürün Analizi*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Işıklı, Mehmet (2015). "The Development of The Kura-Araxes Culture in Eastern Anatolia: Problems, Determinations and Suggestions", Mehmet Işıklı, Birol Can (eds.), *International Symposium on East Anatolia South Caucasus Culture Proceedings I/Uluslararası Doğu Anadolu Güney Kafkasya Sempozyumu Bildiriler*

I, 241-249.

- Işıklı, Mehmet ve Hatice Ergürer (2017). "Erken Tunç Çağı Doğu Anadolu Bölgesi Kura-Aras Kültürü'nde Mekan ve Mekan Kullanımına Dair Gözlemler", In: G. Coşkun (Ed), *Anadolu, Arkeoloji, Zaman ve Mekan* (Dumlupınar Üniversitesi V. Arkeoloji Sempozyumu, Kütahya 10-12 Ekim 2016), Ankara, 45.
- Karaca, Ömer (1985). "Pilot Höyük 1983 Kazıları", *VI. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 37 - 48.
- Korfmann, Manfred, (1982). *Tilkitepe: Die Ersten Ansätze Prähistorischer Forschung in der Östlichen Türkei- i. İst. Mitt. Beiheft 26*, Tübingen.
- Koşay, Hamit Ziya (1976). *Keban Projesi, Pulur Kazısı 1968- 1970*. O.D.T.Ü. Keban Projesi Yayınları Seri III, No: 1, Ankara.
- Koşay, Hamit Ziya ve Kemal Turfan (1959). "Erzurum – Karaz Kazısı Raporu", *Bulleten* 23, 352
- Koşay, Hamit Ziya ve Hermann Vary (1964). *Pulur Kazısı 1960 Mevsimi Çalışmaları Raporu*, Ankara, TTK Basımevi.
- Koşay, Hamit Ziya ve Hermann Vary (1967). *Güzelova Kazısı*, Ankara, TTK Basımevi.
- Kozbe, Gülriz (1990). "Van-Dilkaya Höyüğü Erken Transkafkasya Keramiği", *VII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 1990, 533 - 554.
- Kozbe, Gülriz (2004). Activity Areas and Social Organization within Early Trans- Caucasian Houses at Karagündüz Höyük, Van, *A view from Highlands: Archaeological Studies in Honor of Charles Burney*, A. Sagona (Ed.), Herent, Peeters, s. 35-53.
- Kuşnareva, K. Kh., T. N. Cubinişvili (1970). *Drevniye Kultury Yuzhnogo Kavkaza (Güney Kafkasyanın Antik Kültürleri)*, Leningrad.
- Özdemir, Abdulkadir (2021). "Murat Höyük Erken Tunç Çağı III: Yerleşim Yapısı, Mimari ve Seramik". İn: A. Özdemir, Z. Kılınc, E. Demir (Eds.), *Erken Tunç Çağı'nda Murat Höyük*. Ege Yayınları, İstanbul, 45-72.
- Parlıtı, Umut, E. Akyüz (2023). "Hearth Finds at Çiğdemtepe Mound". In Parlıtı, U. (Ed.), *A Reflection of the Past and a Glimpse to the Future: Religion And Ritual in Anatolian Archaeology*, Kabalıcı Yayıncılık, İstanbul, 103-124.
- Phakadze, G. (2000). "On the Distribution of Kura-Araxes Hearths and Andirons", *Dziebani The Journal of the Centre for Archaeological Studies Georgian Academy of Science*, s.15-26.
- Sagona, Antonio (1992). "Büyüktepe Höyük, 1990". *XIII. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 305 - 311.
- Sagona, Antonio (2000). "Sos Höyük and the Erzurum Region in late Prehistory: A Provisional Chronology for Northeastern Anatolia", *Chronologies des Pays du Caucase et de LEuphrate aux IV8 - III- e Millenaires* (ed. par. C. Marro et H. Hauptmann), Paris, 329 - 373.
- Sagona, Antonio, G. E. Pemberton, I. Me Phee, (1992). "Excavations at Büyüktepe 1991: Second Preliminary Report", *Anatolian Studies* 42, 29 - 46.
- Sagona, Antonio, M. Erkmen, C. Sagona, I. Thomas, (1996). "Excavations at Sos Höyük, 1995: Second Preliminary Report", *Anatolian Studies* S.46, s. 27-52.
- Serdaroğlu, Ümit (1971). "Ağın ve Kalaycık Kazıları, 1969", *Keban Projesi 1969 Çalışmaları*, ODTÜ Keban Projesi Yayınları, Seri: I,No: 2, 23-26.
- Sevin, Veli (1984). "İmikuşağı Kazıları, 1983". *VI. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 93-102.
- Sevin, Veli (1988). "İmikuşağı Kazıları, 1983", *VI. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 93-102.
- Sevin, Veli, Aynur Özfırat, Ersin Kavaklı (2000). "Van-Karagündüz Höyüğü Kazıları (1997 Yılı Çalışmaları)", *Bulleten* LXIII/238, 847-881.

- Smogorzewska, Anna (2004). "Andirons and Their Role in Early Transcaucasian Culture", *Anatolica XXX*, s.151-177.
- Tarhan, M. Taner ve Veli Sevin (1993). "Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları 1990 Yılı Çalışmaları", *Belleten 57/220*, 843 - 861.
- Takaoğlu, Turan (2000). "Hearth Structures in the Religious Pattern of Early Bronze Age Northeast Anatolia", *Anatolian Studies vol. 50*, s.11-16.
- Uslu, Erol, Hanifi Biber, Rafet Çavuşoğlu, Hakan Yılmaz, Sabahattin Erdoğan, Sinan Kılıç, (2023). "İremir Höyük 2020 Yılı Kurtarma Kazısı", *Türk Etnografya ve Arkeoloji Dergisi*, 85/1, 43-57.
- Uzunoğlu, Edibe (1988). "Malatya-İmamoğlu 1987 Yılı Kazı Çalışmaları". *X. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, Ankara, 71 – 93.
- van Loon, Maurist. N. (1973). "The Excavations at Korucutepe, Turkey, 1968-70: Preliminary Report. Part I: Architecture and General Finds", *Journal of Near Eastern Studies*, S.32, No. 4, s.357-423.
- van Loon, Maurist. N ve H. G. Güterbock, "Korucutepe Kazısı, 1970", *Keban Projesi 1970 Çalışmaları*, ODTÜ Keban Projesi Yayınları Seri: 1, No: 3, Ankara, 79 - 81.
- Whallon, Robert ve Wright, Henry T (1970) "1968 yılı Fatmalı- Kalecik Kazısı Ön Raporu", *Keban Projesi 1968 yılı Çalışmaları*, TTK Basımevi, Ankara, 61-70.